

Оксана Сидорак,

студентка 4 курсу

ННІ філології та журналістики.

Науковий керівник: **В. М. Титаренко,**

кандидат філологічних наук, доцент.

Історія назв струнних інструментів в українській мові

У статті досліджено етимологію назв музичних інструментів, які належать до групи струнних, виявлено їхні синонімічні ряди, простежено шляхи появи лексем в українській мові, встановлено новотвори.

Предметом дослідження є лексеми на позначення назв струнних музичних інструментів. Об'єктом дослідження – словники української мови XIV – XVI ст., XVI – I пол. XVII ст., словник Б. Грінченка та сучасний одинадцятитомний словник української мови.

Актуальність теми зумовлена тим, що на сьогодні немає єдиної праці, яка б представляла собою вичерпне дослідження щодо етимології назв музичних інструментів. В окремих працях розкривається питання, котре стосується походження музичних інструментів, а не їх назв.

Прототипом струнних інструментів був лук, який мисливці використовували на полюванні. Струнні інструменти з'явилися пізніше, ніж, скажімо, ударні та духові інструменти [3].

До групи струнних належить арфа, бандура, бас, басоля, віолончель, гудок, гусла, кобза, контрабас, ліра, скрипка, торбан, цимбали.

Розглянемо походження назв цих музичних інструментів.

Уперше лексема *арфа* та її форми *арва*, *гарфа* [5, Т 1, 130] згадуються в словниках XVI ст. як 'щипковий музичний інструмент, що має форму трикутної рами з натягнутими на ній струнами' [4, Т 1, 63]. Лексема була запозичена нашою мовою через польську.

Існує два погляди щодо походження лексеми. За першим, назва *арфа* походить з німецької *hárfe*, що насамперед походить від давньоверхньонімецької *harfa*. Ця лексема, очевидно, збереглася ще з прагерманської лексеми **harppō*, яка зазнала фонетичних модифікацій з індоєвропейської **korbǵ*. Первинне значення лексеми – ‘смикати зігнутими пальцями’. За іншим поглядом, назва музичного інструмента походить від французької лексеми *harpon* (гарпун), оскільки арфа своєю формою нагадує крюк. Пов’язувати цю назву із її формою досить доречно, адже є підстави вважати, що її прообразом був мисливський лук [2, Т 1, 88].

У “Словнику української мови” знаходимо похідні лексеми: *арфіст*, *арфістка*, *арф’янка*, *арф’ярка* [4, Т 1, 63] на позначення музиканта, що грає на інструменті.

Існує кілька версій щодо походження назви *бандури*. За однією з них, лексема була запозичена з італійської мови й потрапила до нас через польську. В італійській мові є лексема *pandura*, яка походить від грецького *πανδύρα* (‘цитра’). За іншою версією, лексема була запозичена безпосередньо з грецької [2, Т 1, 133].

Незважаючи на давнє походження бандури, таку лексему вперше фіксує словник Б. Грінченка. У ньому знаходимо кілька форм цього слова *бандура*, *бандурка*, *бандуронька*, *бандурочка* [1, Т 1, 26]. Водночас словник подає детальний опис будови бандури, а також похідні лексеми утворені від неї. Зокрема, у словнику зафіксовано прикметник *бандурний* ‘той, що відноситься до бандури’ [там само] та іменник *бандурист* на позначення ‘майстер, що робить бандури чи музиканта-бандуриста’ [там само].

У сучасному словнику української мови засвідчено лише дві форми назви цього інструмента: *бандура* та *бандурка*. Натомість значно збільшилась кількість похідних лексем. Зокрема, з’явилися нові лексеми на позначення людини-виконавця на музичному інструменті: *бандурист* та *бандуристка* на позначення музиканта чоловіка та *бандуристка* на позначення музиканта жінки [4, Т 1, 100]. Напевно, поява окремої лексеми на позначення музиканта

жіночої статі пов'язана з тим, що на інструменті почали грати жінки, адже раніше це був тільки чоловічий інструмент. Варто зазначити, що лексеми *бандурний* (прикм.) та *бандурник* [там само] теж не втратились і зберегли своє значення.

Словник XVI ст. фіксує лексему *басъ*, але зі значенням 'звук низького тону' [5, Т 2, 26]. У словнику Б. Грінченка спостерігаємо багатозначність цієї лексеми: *басъ* 'низький чоловічий голос' та 'музичний інструмент (контрабас чи віолончель)' [1, Т 1, 31]. Також у цьому словнику зафіксовано кілька різних форм лексеми: *басик*, *басисько*, *басище*, *басок* [там само, 32].

Використання цих лексем на позначення контрабаса, зумовлене, передусім, характером його звучання – низьким та глибоким звуком. Людину ж, яка грала на контрабасі, називали *басиста* або *басистий*, а звук, що видавав цей інструмент, – *басовим* [1, Т 1, 32]. Також зафіксовано похідні лексеми: прикм. *басовий* 'той, що відноситься до баса' та дієсл. *басити* 'видавати звук баса' [там само].

У сучасному словнику лексема *бас* має три значення: 'низький чоловічий голос', 'струнний або духовий музичний інструмент', 'найнижчі лади музичного інструмента' [4, Т 1, 108]. Збереглися й деякі форми лексеми, зокрема, *баси*, *басок*, *басище* [там само, 109–110]. З'явилася велика кількість нових лексем: ім. *басило* 'гучний, сильний бас', прикм. *басистий*, *басовитий*, *басовий* та присл. *басисто*, *басовито* [там само, 110].

Лексема потрапила до нас через польську мову з німецької (н. *bass*), французької (фр. *basse*) чи італійської (іт. *basso*). Можливо, коріння цієї лексеми сягає оскської мови [2, Т 1, 147].

Щодо лексеми *контрабас*, то, напевно, вона є запозиченою з італійської мови (іт. *contrabasso*), що в перекладі означає 'бас, розташований проти віолончелі', тобто лексема фактично утворилася додаванням префікса *contra-* (проти) до основи *basso* [2, Т 2, 557].

У сучасній мові на позначення музичного інструмента поширення набула саме лексема *контрабас*, лексема *бас* функціонує на позначення низького чоловічого голосу, а також як сленгова форма басової гітари.

Лексема *контрабас*, очевидно, з'явилася в нашій мові не так давно, адже вона не була зафіксована в словниках XIV, XVI та XIX ст. У сучасному лексиконі вона вживається, а також утворено похідні від неї: ім. *контрабасист* 'музикант, що грає на інструменті' та прикм. *контрабасний*, *контрабасовий* [4, Т 4, 268].

Близькою до давньої назви *баса* є назва *басоля*, яка побутувала раніше [1, Т 1, 32]. Сучасний словник тлумачить цей інструмент як: 'український народний смичковий музичний інструмент, схожий на віолончель' [4, Т 1, 110].

І справді, сучасним варіантом басолі є віолончель. Назва *віолончель* була запозичена з італійської – *violoncello* (здрібніла форма від *violone* – 'басова скрипка') [2, Т 1, 401].

Дослідники вважають, що її назву слід пов'язувати із назвою квітки фіалки (*viola*), мотивуючи це тим, що інструмент на вигляд схожий на квітку. За іншою версією назва є похідною від звуконаслідувального вигуку **vii* [там само, 402].

Лексему *віолончель* разом з похідними *віолончеліст*, *віолончелістка* 'музиканти, що грають на віолончелі' та *віолончельний* 'той, що відноситься до віолончелі' зафіксовано в сучасному словнику [4, Т 1, 679].

У словнику XVI – I пол. XVII ст. наявні дві форми слова на позначення музиканта, який грає на скрипці, афрі, флейті: *гудець* та *гудок* [5, Т7, 114]. Сама ж назва інструмента *гудок* не засвідчено. У словнику Б. Грінченка знаходимо одну лексему на позначення музиканта – *гудак*, яка тлумачиться як 'музикант, скрипаль' [1, Т 1, 336], але тут ужито назву й самого інструмента – *гудок*, – але вже зі значенням 'рід духових інструментів' [там само]. Очевидно, назва походить від протяжного низького звуку, який ним видається. У сучасному лексиконі лексема *гудок* вживається у двох

значеннях: ‘механічний свисток для подавання сигналів’ та ‘протяжний низький звук, що утворюється таким свистком’ [4, Т 5, 189].

Простежимо етимологію музичного інструмента *гусла* (*гусли*). Очевидно, назва інструмента походить від дієслова *gosti* (< **gōd-ti*, *gōdō*) – ‘густи’ (‘грати на музичному інструменті’), до якого зводиться українська лексема *густи* [2, Т 1, 626].

У словнику XVI – I пол. XVII ст. зафіксовано три форми лексеми на позначення музичного інструмента *гуслі* – *гусли*, *гусле*, *гуслы* [5, Т 7, 120]. Б. Грінченко засвідчив форми *гуслі*, *гусла* та *гусовки* [1, Т 1, 342-343], останні з яких, напевно, є залишком форми двоїни, а також похідні слова, утворені від назви інструмента – *гусяр* ‘виконавець на гусях’ [там само, 342] та *гусяти* (слово є, очевидно, похідним від *гуслі* але тлумачиться як ‘грати на скрипці’, можливо, тому, що так називали виконавця на будь-якому струнному інструменті) [там само, 342-343].

У сучасному словнику подаються дві форми лексеми – *гуслі* та *гусла*, а також похідні від них – *гусяр* ‘музикант, який грає на гусях, або співець, що акомпонує собі на гусях’ та прикметник *гусярний* [4, Т 1, 198].

Лексема *кобза* потрапила до нашої мови з тюркських мов та, очевидно, походить від тюркської назви *koruz* ‘вид однострунної гітари’ [2, Т 2, 476].

Лексема *кобза* [5, Т 14, 153] наявна в словнику XVI ст., окрім неї, зафіксовані й похідні *кобзарь*, *кобъзарь*, *кобзыстий* ‘виконавця на музичному інструменті’ [там само]. Словник Б. Грінченка подає кілька форм, окрім лексеми *кобза*: *кобзина*, *кобзонька*, *кобзура*, а також похідні іменники *кобзарство*, *кобзарювання* та прикметники *кобзарів*, *кобзарський* [2, Т 2, 259]. Такі ж лексеми засвідчено й у сучасному словнику [4, Т 4, 200].

Незважаючи на давнє походження *ліри*, яка відома ще з часів Давньої Греції, уперше ця лексема задокументована в словнику Б. Грінченка (Т 2, 370). Відразу слід звернути увагу й на похідні, наприклад, на позначення музиканта-виконавця на лірі побутувало дві лексеми – *лірник* та *лірвист* [1, Т 2, 370]. Також у словнику зафіксовано два прикметники: один – на

позначення речей, належних лірникові – *лірників* [там само], а інший – на позначення речей, котрі відносяться до музики *лірницький* [там само].

Етимологія назви інструмента достеменно невідома. Учені припускають, що лексема ця середземноморського походження. Відомо лише те, що до слов'янських мов вона потрапила з грецької (від гр. *λύρα*) [2, Т 3, 265].

У сучасній мові широко використовуються назви *ліра*, *лірник* 'виконавець на лірі', *лірницький* 'той, що відноситься до лірника' [4, Т 4, 521-522].

Можна припустити, що лексема *скрипка*, яка зафіксована словником Б. Грінченка [1, Т 4, 144], звуконаслідувального характеру, і, швидше всього, утворилася від лексеми *скрип*, що можна пояснити характером звучання музичного інструмента схожим на скрипіння.

Дослідники зазначають, що вперше лексема *скрипка* була використана для позначення музичного інструмента в Польщі в 1434 р. Звичайно, ця назва стосувалася тоді ще випадкового й примітивного скрипкоподібного інструмента [3].

У сучасному словнику, окрім самої лексеми *скрипка*, фіксуються її інші форми, наприклад, *скрипиця* [4, Т 9, 319] та зменшено-пестливі форми *скрипонька* та *скрипочка* [там само, 320].

До того ж, у словнику наявні кілька форм на позначення музиканта-скрипаля: *скрипак*, *скрипаль*, *скрипач*, *скрипачка*, *скрипник* [4, Т 9, 319-320]. У словнику Б. Грінченка знаходимо шість форм лексеми на позначення музиканта-виконавця на скрипці: *скрипак*, *скрипаль*, *скрипник*, *скрипарь*, *скрипичник* та *скрипунь* [1, Т 4, 143-144]. Отже, бачимо, що три останні лексеми були втрачені, натомість з'явилися дві інші, серед яких і назва жінки-виконавця на скрипці. Очевидно, цієї лексеми раніше не було тому, що на цьому інструменті грали переважно чоловіки.

Зовсім невідомою є етимологія назви *торбан*. Відомим є лише те, що лексема була запозичена через посередництво польської з італійської мови

від іт. *tiorba* (лютня). Інструмент був винайдений у XVI ст. у Флоренції, але звідки пішла назва залишається невідомим і до сьогодні [2, Т 5, 602]. На українському підґрунті можна припустити, що назва його може бути пов'язана із зовнішніми ознаками, тобто виглядом, адже своєю формою він нагадує торбу.

Зафіксована лексема *торбан* у словнику Б. Грінченка, де знаходимо й похідні від неї – *торбаніста* та *торбанистий* ‘виконавець на музичному інструменті’ [1, Т 4, 277]. У сучасному ж словнику сама лексема *торбан* збереглася, а на позначення музиканта знаходимо лише одну лексему – *торбаніст* [4, Т 10, 200].

Дослідники стверджують, що лексема *цимбали* потрапила до нашої мови через посередництво польської з латинської (лат. *cymbalum* – кімвал – ‘музичний ударний інструмент’), що походить від гр. *κύμβαλον* [2, Т 6, 248].

У словнику Б. Грінченка знаходимо назву цього музичного інструмента та три лексеми на позначення музиканта, що грає на них: *цимбаліст*, *цимбаліста*, *цимбалістий* [1, Т 4, 429]. Усі ці лексеми, а також два новотвори – *цимбалики* та *цимбалоньки* [4, Т 11, 214], збережені й у сучасному лексиконі української мови.

Отже, назви більшості досліджених музичних інструментів звуконаслідувального походження й зумовлені характером звуку, який видає той чи інший інструмент (*скрипка*, *гудок*, *гусла*, *бас*, *басоля*, *віолончель*, *контрабас*). Деякі назви виникли за зовнішніми ознаками інструментів, їхньою подібністю до певних предметів (*афра*, *віолончель*, *торбан*), походження назв інших (*бандура*, *кобза*, *торбан*, *цимбали*) – залишається до кінця не з'ясованим. Поява різних музичних інструментів в українського народу, як і їхніх назв у мові, відбувалася неодноразово. Можна припустити, що лексеми *арфа*, *бас*, *кобза*, *гусла*, зафіксовані в словнику XVI ст., з'явилася в нашій мові раніше за решту досліджуваних назв, які вперше зафіксовані словником Б. Грінченка (*басоля*, *бандура*, *ліра* та ін.) або ж сучасним словником (*віолончель*, *контрабас*). Деякі лексеми своїм корінням сягають

давньогрецької мови (*ліра, цимбали*), значна частина лексем запозичена з германської групи мов (*арфа, бандура, бас, віолончель, контрабас*), із тюркських мов до нашої мови потрапила лексема *кобза*. Можна припустити, що вже на власне українському ґрунті утворилися похідні – *басоля, гудок, гусла, скрипка, торбан*. У сучасному словнику збережено назви всіх аналізованих музичних інструментів, а також зафіксовано чималу кількість похідних утворень, хоча не від усіх назв, наприклад, не трапляється жодних похідних від лексем *гудок* та *басоля*. На жаль, назви багатьох цих музичних інструментів поступово виходять з ужитку, що зумовлено, насамперед, появою нових досконаліших інструментів.

Література

1. Грінченко Б. Д. Словарь української мови: в 4 т. / упоряд. Борис Грінченко. – К.: Наук. думка, 1958 – 1959.
2. Етимологічний словник української мови: в 7 т. / ред. кол.: О. С. Мельничук (гол. ред.), І. К. Білодід, В. Т. Коломієць, О. Б. Ткаченко. – К.: Наукова думка, 1982 – 2012.
3. Сідлецька Т.І. Практична культурологія. Історія народно-оркестрового виконавства: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://posibnyky.vntu.edu.ua/narodniy_rkestr/zmist.html
4. Словник української мови: в 11 т. / Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР / гол. ред. кол. І. К. Білодід. – Київ: Наукова думка, 1970 – 1980.
5. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / НАН України. Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича; уклад. Д. Гринчишин, М. Чікало. – Львів: Вип. 1 – 15, 1994 – 2013.